

ДІЯЛЬНІСТЬ ГУБЕРНСЬКИХ ТА ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СФЕРІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОХОРОНИ ЛІСІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізуються основні етапи розвитку лісоохоронної діяльності органів земського самоврядування в Російській імперії на протязі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Досліджується процес напрацювання губернськими та повітовими земствами основних форм та методів охорони лісів, втілення в життя різноманітних лісоохоронних проектів. Особлива увага приділяється визначенню пріоритетних напрямів земської лісоохоронної діяльності та їх ефективності на різних етапах історичного розвитку Російської імперії.

Ключові слова: лісоохоронна діяльність, лісорозведення, органи земського самоврядування, губернське земство, повітове земство, екологічний рух.

В статье анализируются основные этапы деятельности органов земского самоуправления Российской империи в сфере охраны лесов на протяжении второй половины ХІХ – начала ХХ вв. Исследуется процесс выработки губернскими и уездными земствами основных форм и методов охраны лесов, воплощение в жизнь разнообразных лесоохранительных проектов. Особое внимание уделяется приоритетным направлениям земской деятельности в сфере охраны лесов и их эффективности на разных этапах исторического развития Российской империи.

Ключевые слова: лесоохранительная деятельность, лесоразведение, органы земского самоуправления, губернское земство, уездное земство, экологическое движение.

In the article basic stages of activity of bodies of a territorial self-government of the Russian empire in sphere of forest conservation of second half ХІХ – the beginnings of ХХ centuries are analyzed. Forming process by provincial and district zemstvoes of the basic forms and forest conservation methods, embodiment in life of corresponding various projects is researched. The special attention is given to priority directions of zemstvo's activity in sphere of forest conservation and their efficiency at different stages of historical development of the Russian empire.

The material stated in the article opens a historical context of formation and development of zemstvo's nature protection movement in the Russian empire, common features and regional features of zemstvo's activity in sphere of forest conservation and its influence on dynamics of forming of an industrial society.

The conclusion about the importance of an instalment of zemstvo's organizations in formation and development of nation-wide system of forest conservation in the Russian empire becomes. During this period in activity of provincial and district zemstvoes on forest conservation gradual elevating is observed, research work on development new forest conservation forms extends, active preparation for their introduction in practice begins.

In many regions of the Russian empire of second half ХІХ – the beginnings of ХХ centuries have been reached by efforts of zemstvoes essential successes in sphere of the organization of forest conservation from fires and unauthorized cuttings down, carrying out of sanitary clearing and cleaning of large forests, the organization of rational use of wood riches, popularization among local population of ideas of necessity of forest conservation.

Key words: forest protection activities, a forestation, zemstvo's government, provincial Board, the County Council, the environmental movement.

Постановка проблеми визначається тим, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в багатьох губерніях Російської імперії відбувалося становлення системи земської лісоохорони, втілення в життя різноманітних лісоохоронних проектів, губернськими та повітовими земствами напрацьовувалися основні форми й методи охорони лісів. Саме в цей час, на загальному тлі формування державної екологічної політики Російської імперії, поступово склалися певні форми земської лісоохоронної діяльності, система раціонального лісовикористання й обмеження мисливства, почала формуватися мережа особливих охоронних природних територій. Актуальність теми дослідження визначається недосконалістю розробки цих проблем в українській історичній науці. Отже, дослідження історії становлення й розвитку земського лісоохоронної діяльності в Російській імперії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишається актуальним і представляє сьогодні значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Суттєвий внесок у наукову розробку історії лісоохоронної діяльності земств Російської імперії зробили такі дослідники як О. К. Борський [1], О. В. Винаградов [2] та інші. Проте в їх роботах розглянуті лише окремі аспекти розвитку лісоохоронної діяльності органів земського самоврядування протягом другої

половини XIX – початку XX ст., а спеціальної праці, яка б охоплювала всі аспекти історії розвитку діяльності земств Російської імперії в сфері лісоохорони поки що не існує.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні основних напрямів та етапів історичного розвитку лісоохоронної діяльності органів земського самоврядування Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., у визначенні її пріоритетних напрямів та ефективності.

Виклад основного матеріалу. В другій половині XIX – на початку XX ст. земські установи зробили серйозний внесок у становлення й розвиток системи охорони лісів і залишалися важливою ланкою екологічного руху Російської імперії. В цей час у Російській імперії питання охорони й раціонального використання лісів мало особливу гостроту, оскільки у багатьох губерніях почастишали випадки самовільної порубки лісів, частими стали й лісові пожежі. У зв'язку з розвитком ринкових відносин у сільському господарстві швидко зростали площі орних земель – за рахунок вирубки лісів та за рахунок оранки тих ділянок лісу, які вигорали. Наприклад, у 1846 р. в центральних губерніях Російської імперії під лісом перебувало 20% території, на 1887 р. площа лісів скоротилася до 15%, а до 1917 р. були розорані практично всі землі, придатні для землеробства, і площа лісів скоротилася до 6-7% [8, с. 192-194]. В цих умовах саме земські установи стали одними з найактивніших захисників лісових масивів від хижацького знищення.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. всі губернські та повітові земські управи досить уважно ставилися до питання збереження лісів, тому що після скасування кріпосного права стан лісів різко погіршився. Ряд урядових постанов, що з'явилися в цей час, мали на меті нівелювати це явище: повсюдно була створена наймана лісова варта з лісників і об'їждчиків для охорони казенних лісів, обмежені права власників лісів на свавільне відчуження лісових земель і переведення їх в інші види користування, були виокремлені водоохоронні ліси. Земства брали активну участь в охороні казенних і приватних лісів, проте особливу увагу приділяли охороні й раціональному використанню лісів, що належали селянським громадам. Як приклад турботи земств про охорону лісів можна навести постанови земських зборів Курської губернії від 30 липня 1871 р. «Про організацію лісового господарства». Згідно з постановою, всі лісові масиви поділялися на лісопромислові та лісокультурні [7, с. 69–70].

Основними напрямками лісоохоронної діяльності земств протягом другої половини XIX – початку XX ст. були боротьба з лісовими пожежами та несанкціонованим вирубками дерев. Саме часті лісові пожежі та масові самовільні вирубки лісу селянами скрізь у Російській імперії завдавали лісам чималої шкоди. Проблема охорони лісів від пожеж, через свою масштабність, була одним із провідних напрямків у лісоохоронній діяльності органів земського самоврядування. Причини лісових пожеж умовно можна поділити на дві великі групи: природні, незалежні від людини, і антропогенні, які були безпосередньо спровоковані господарчою діяльністю місцевого населення. Найчастіше причинами лісових пожеж ставало необережне поводження селян із вогнем. Основною причиною самовільних порубок була незабезпеченість лісоматеріалами селян – основних споживачів будівельних лісоматеріалів і дров. На тлі відсутності ефективної державної лісоохоронної системи, земська система охорони лісів від самовільних порубок містила в собі чітку послідовність дій – від запобігання самовільних порубок до виявлення правопорушників та їх покарання. Заходи губернських і повітових земських управ із безкоштовного та пільгового забезпечення сільського населення будівельними лісоматеріалами і дровами не змогли істотно знизити гостроту «питання лісоматеріалів».

Після прийняття російським урядом 4 квітня 1888 р. «Положення про збереження лісів», у якому охорона лісів була проголошена державним завданням, природоохоронна діяльність земств значно активізувалася. Пошук нових підходів і критична оцінка досвіду перших десятиліть лісоохоронної діяльності губернських і повітових земств сприяли тому, що наприкінці XIX – початку XX ст. основну увагу при вивченні й вирішенні лісоохоронних проблем земства стали приділяти соціально-економічним важелям та екологічним

нормативно-правовим актам. У 1905 році в Російській імперії був прийнятий новий «Лісовий статут», що став важливим етапом у розвитку як лісоохоронного, так і, в цілому, екологічного законодавства Російської імперії. Однак прийнятий Лісовий статут був громіздким і характеризувався дріб'язковою регламентацією. Протягом кількох років тривала серйозна робота над новим «Лісовим статутом», який був прийнятий у 1913 р. [3, с. 38–45].

При нерозвиненості й нестабільності судової системи та її перевантаженості, у тому числі й справами з порушення лісового законодавства, роль земського самоврядування у розгляді справ порушників Лісового статуту в адміністративному порядку значно зростала. Проте відсутність належної взаємодії між земством, лісовою адміністрацією та сільською громадою часто затягувало виконання судового рішення і навіть дозволяло селянам, які займалися самовільною порубкою лісу, уникнути відповідальності [10, с. 200–203]. Одним із ключових етапів боротьби органів земського самоврядування із самовільними порубками було визначення ступеня вини порушника в адміністративному або судовому порядку, накладення стягнення, приведення рішення до виконання та відшкодування збитків. У своїй лісоохоронній роботі земські управи розглядали порядок накладання адміністративних стягнень на самовільних порубників, що були доволі різними для різних губерній [4, с. 61–62].

Земства багатьох губерній і повітів активно залучали до лісоохоронної діяльності сільські громади, що може розглядатись як одна з форм реакції на скорочення фактичного лісокористування сільських громад. З огляду на постійну потребу в лісоматеріалах і часту неможливість їх придбання на пільгових підставах, громади починали піклуватися про ті лісові насадження, які перебували в їхньому користуванні. Завдяки численним земським лісоохоронним ініціативам сільські громади виробили низку заходів, спрямованих на збереження й охорону общинних лісів, і послідовно проводили їх у життя. Особливо корисною стала практика відводу найбільш виснажених лісових ділянок у заповідні, а також вдосконалення порядку розподілу общинного лісу на душеві наділи. Таке душеве лісокористування в багатьох регіонах Російської імперії стало надійним гарантом не тільки збереження, але й відновлення лісів [5, с. 311–312]. Для боротьби з лісовими пожежами губернські й повітові земства часто виділяли сільським громадам спеціальну допомогу для формування «пожежного обозу» та придбання інструментів – багрів, лопат тощо, оплачувало роботу тих селян, які залучалися до гасіння пожежі. Як запобіжні заходи в багатьох губерніях і повітах земства використовували оранку й обкопування лісових ділянок, також селянам заборонялося заготовляти ліс у небезпечний для пожеж період, організувалися санітарне очищення лісу та інші заходи [3, с. 208–209].

Гасіння лісових пожеж у більшості губерній відбувалося на однакових підставах. Звичайно в ліквідації вогню брали участь лісова варта, адміністрація маєтку або лісництва, селяни прилеглих сіл, працю яких на гасінні лісових пожеж, починаючи з початку ХХ ст., земство стало оплачувати. У випадку виникнення великих пожеж голова земської управи визивав військову команду. Найбільш ефективним заходом багатьох земств, спрямованим на боротьбу з лісовими пожежами, варто визнати введення на початку ХХ ст. інституту тимчасової пожежної варти у вигляді кінних загонів і сторожів на вишках. Ці заходи привели до скорочення земських витрат на оплату селянської праці під час гасіння пожеж і зменшення загальних збитків унаслідок своєчасного виявлення та ліквідації загоряння лісу [9, с. 72–75].

Не викликає сумніву, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. через розвиток різноманітних лісоохоронних програм органи земського самоврядування досить успішно реалізовували екологічну ідеологію російського суспільства в умовах індустріальної епохи, коли екологічний чинник значно впливав на загальну динаміку соціально-економічного розвитку Російської імперії. Саме завдяки діяльності губернських і повітових земств у багатьох регіонах Російської імперії було досягнуто істотних успіхів у сфері організації охорони лісів від пожеж і несанкціонованих вирубок, проведення санітарної

очистки та прибирання лісових масивів, організації збереження й раціонального використання лісових багатств, популяризації серед місцевого населення ідей необхідності охорони лісів тощо. Найкраще лісоохоронна справа була поставлена в Херсонському, Харківському, Курському, Рязанському й інших земствах [6, с. 27–30]. Ефективність уживаних цими земствами лісоохоронних заходів можна оцінити досить високо, оскільки під час їх реалізації була усвідомлена значущість лісових ресурсів для економічного й екологічного стану окремих регіонів Російської імперії, було розпочато низку конкретних заходів для їх збереження й закладена основа, на якій сьогодні розвивається лісове господарство в Україні та Росії [10, с. 231–234].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Можна констатувати, що в Російській імперії становлення земств як органів місцевого самоврядування об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення не лише соціально-господарських і гуманітарних завдань, але й значного кола екологічних проблем, зокрема проблеми охорони лісів. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. земські установи зробили серйозний внесок у становлення й розвиток загальнодержавної системи лісоохорони в Російській імперії. У лісоохоронній діяльності губернських і повітових земств спостерігався поступовий підйом, розширювалася науково-дослідна робота з розробки нових форм охорони лісів, почалася активна підготовка до їх упровадження на практиці. Отже, завдяки зусиллям земств Російської імперії вдалося істотно пом'якшити ті масштабні екологічні проблеми, які постали перед людством у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борский А. К вопросу о лесосбережении / А. Борский // Лесопромышленный вестник. – 1914. – № 24. – С. 315–316.
2. Винаградов А. В. Летопись зеленого инакомыслия или история Российского общественного экологического движения / А. В. Винаградов // Использование и охрана природных ресурсов в России. – 2004. – № 5. – С. 130.
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Деп. ген. штаба, 1911. – 443 с.
4. Ежегодник Общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – М.: Тип. ун-та, 1907. – 398 с.
5. Ежегодник России 1912 г. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1913. – 412 с.
6. Журнал Совецания о нуждах лесного хозяйства. – СПб.: Тип В. Кирибаума, 1890. – 125 с.
7. Журнал Совецания о нуждах лесного хозяйства. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1914. – 272 с.
8. Сборник статистико-экономических сведений по России. – М.: Свободный труд, 1918. – 263 с.
9. Состояние лесного хозяйства России. – СПб.: Тип. Кушнерёва, 1911. – 328 с.
10. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1903. – 334 с.